

УДК 930.253:[37:7](477)“19”

С. О. ДУБОВИК*

**ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ФОНДУ
МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ П. Ф. ОБОЛЕНЦЕВА
У ЦДАМЛМ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНІХ СТУДІЙ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Діяльність українських художніх студій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – у період їх становлення і розвитку – зіграла важливу роль у культурному житті України. Значення творчості педагогів та їхніх учнів вийшло далеко за межі країни. Проте, на сьогодні ще не повністю розкрите таке явище як художній “студійний рух”. Особливої уваги у вивченні цього питання заслуговує особливий фонд українського мистецтвознавця П. Ф. Оболенцева, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Джерельна база фонду містить інформацію про художні студії Харкова “Блакитна лілія”, “Будяк”, “Накось-вукось”, про їхніх засновників та учнів. У статті автор проводить загальний джерелознавчий огляд документів кожної структурної групи фонду, наводить факти біографії П. Ф. Оболенцева, Є. А. Агафонова, Д. П. Гордєєва, Ф. І. Надєждіна.

Ключові слова: художня студія; художня освіта; художнє життя Харкова; студійний рух; особливий фонд; документи.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. набула гостроти проблема розвитку художньої освіти в окремих містах колишньої Російської імперії, оскільки єдиний навчальний заклад на всю імперію – Санкт-Петербурзька академія мистецтв, що об’єднала різні ланки художньої освіти, зокрема й середню, не могла впоратися з назриваючими завданнями. Із другої половини ХІХ ст. у різних містах імперії почали відкриватися художні школи та училища¹.

Створення в Харкові в 1869 р. школи М. Д. Раєвської-Іванової, яка розвивала художньо-промисловий напрям, зіграло велику роль у подальшому розвитку української художньої освіти. Незважаючи на активну діяльність школи, вона не могла охопити всі проблеми художньої освіти. Цю роль багато в чому виконали різні приватні майстерні-студії, які виникали та працювали паралельно зі школою М. Д. Раєвської-Іванової: М. Р. Саввіна, Є. Є. Шрейдера, пізніше – Є. А. Агафонова, О. М. Грота та Е. А. Штейнберга².

* *Дубовик Сергій Олександрович* – науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Загалом, культурний розвиток Харкова в кінці XIX – на початку XX ст. – один із вражаючих феноменів української історії. Саме тут сформувалося неповторне обличчя студійного руху в українському образотворчому мистецтві. За твердженням дослідниці Л. Л. Савицької, “студія “Блакитна лілія” (1907–1911), виставки об’єднання “Кільце” (1911–1913), студія “Будяк” (1913–1914) визначили етапи руху місцевого мистецтва у напрямку новацій”³.

Літературні джерела та дослідження, які містять інформацію про діяльність харківських художніх студій, носять фрагментарний характер і дозволяють лише частково уявити історію студійного руху, його роль у розповсюдженні художньої освіти та нових тенденцій. Без сумніву, нарізла потреба в ґрунтовному, всебічному висвітленні невідомих архівних документів з історії українського мистецтва на новому етапі його розвитку.

Важливою складовою у висвітленні цієї теми є фонд українського мистецтвознавця Павла Федоровича Оболенцева (ф. 553), колишнього учня студій “Блакитна лілія” та “Будяк”, де його вчителями були найзначніші представники українського модерну Є. А. Агафонов, К. А. Сторожниченко, Д. П. Гордєєв, М. Й. Недашківський.

На жаль, відомості про основні віхи життя і творчості П. Ф. Оболенцева у фонді майже відсутні.

Відомо тільки, що народився він у липні 1894 р., очевидно, в Харкові. Багато років (близько 20) присвятив вивченню історії образотворчого мистецтва в Україні (зокрема на Харківщині) кінця XIX – початку XX ст. Багато років працював над монографією про Є. А. Агафонову (залишилася незакінченою у зв’язку зі смертю автора)⁴.

Оболенцев П. Ф., 1970.
ЦДАМЛМ України,
ф. 553, оп. 1, од. зб. 155.

Сам П. Ф. Оболенцев у листі до російського поета, перекладача і літературознавця О. Б. Гатова констатував: “О себе могу сообщить мало интересного. По окончании войны 1914 г. и демобилизации жизненные обстоятельства не позволяли мне систематически заниматься искусством, и постепенно это отпало (музыкой, правда, я хоть урывками до последнего времени немного занимался). Специализировался я на статистике. Точнее на математическом анализе статистических данных. Служил до войны 1941 г. преимущественно в органах госбезопасности (Губстатбюро, ОблУпху, ОблСтатотдел) на должности начальника сектора сводного учета. После войны – консультантом

по вопросам статистики в Науч. Иссл. Ин-те Эпидемиологии и Микробиологии. Одновременно преподавал (и до войны и после) статистику в учебном комбинате ЦСУ, на курсовых мероприятиях Мединститута и др. В настоящее время на пенсии. Помимо необходимых житейских дел, занимаюсь собиранием материалов для монографии об Е. А. Агафонове⁵⁵. Лист датований 12 квітня 1964 р.

28 грудня 1966 р. П. Ф. Оболенцев у листі до українського мистецтвознавця В. А. Афанасьєва пише: “В прошлом – я один из учеников его (С. А. Агафонова – С. Д.) студии “Голубая Лилия”, в Харькове, на б. Чернышевской ул., № 33. Поступил к нему 1909 г. и учился у него до 1912 г. до закрытия студии. В 1915 г. Е. А. Агафонов уехал в Москву, а в начале 1916 г. меня призвали на военную службу и я больше с ним не встречался⁵⁶”.

Помер П. Ф. Оболенцев у 1977 р. в місті Курську (РФ)⁷.

Послідовно, непомітно, крок за кроком П. Ф. Оболенцев робив свою справу – збирав і осмислював творче надбання діячів українського студійного руху, багатьох із яких знав особисто. У своїй справі він постає як істинний патріот і подвижник.

Щодо історії формування цього фонду, то документи були передані на державне зберігання до ЦДАМЛМ України в 1970–1977 рр. особисто П. Ф. Оболенцевим. Хронологічні рамки документів фонду охоплюють 1904–1976 рр.; фонд складається з опису № 1, що включає 156 справ.

Усі документи фонду присвячені історії українського мистецтва початку ХХ ст., зокрема на Харківщині.

Починаючи з другої половини ХІХ ст., Харків стає осередком культурного життя України та півдня Росії. Важливими сторонами культурного процесу на той час виступала виставкова діяльність Товариства пересувних художніх виставок, розвиток під її впливом місцевої художньої критики, виставкові контакти столичних і губернських центрів із Харковом, розвиток музейної справи, що сприяв активізації художнього життя міста, зародження і розвиток місцевих художніх об'єднань та їхньої виставкової діяльності⁸. Вивчаючи й аналізуючи ці процеси, П. Ф. Оболенцев заповнював прогалини в історії художнього життя України, визначав роль провідних українських художників і майстерень-студій.

Зупинимось на характеристиці документів особового фонду П. Ф. Оболенцева, що реконструюють картину подій художнього життя Харкова на початку ХХ ст.

Документи фонду можна умовно поділити на 4 структурні групи: творчі документи фондоутворювача, листування, документи, зібрані фондоутворювачем, зображувальні документи.

Перша група представлена художніми роботами та рукописами П. Ф. Оболенцева, серед яких: блокнот з акварельними малюнками та

начерками графітним олівцем, окремі аркуші з начерками міських пейзажів, виконаних тушшю та пензлем (1909), зошити, зшитки та окремі аркуші із замітками, виписками із періодичних і друкованих видань, спогадів та листів О. Ф. Буренкової, О. Е. Вольценбурга, О. Б. Гатова, Д. П. Гордєєва, В. Д. Єрмілова, О. Ю. Парніса про харківські студії “Блакитна лілія”, “Будяк”, “Накось-викусь”; життя і творчість Є. А. Агафонова, Д. П. Гордєєва, М. М. Синякової-Уречиної та інших (1960–1970-ті роки).

Багатим фактичним матеріалом насичені рукописи П. Ф. Оболенцева про життя і творчість відомого українського мистецтвознавця, історика, кавказознавця Д. П. Гордєєва (1889–1968). Привертають увагу 3 зошити з біографічними даними вченого: “Краткая биография художника и искусствоведа Дмитрия Петровича Гордеева”, “Предварительная краткая биография профессора искусствоведения и художника Дмитрия Петровича Гордеева”, “Биографическая справка о Дмитрие Петровиче Гордееве”. Зберігаються вони в одній справі (№ 5). Наявні тут також виписки з листів ученого, його дружини – Н. М. Васильєвої та мистецтвознавця С. А. Таранушенка. Цікавою є інформація й про діяльність художніх студій “Блакитна лілія”, “Будяк”, “Накось-викусь”.

Другу групу документів складає листування П. Ф. Оболенцева. Це 71 справа за 1957–1976 рр. загальною кількістю 593 документа. Тематика листування перегукується з основним напрямом мистецтвознавчої діяльності П. Ф. Оболенцева як дослідника і популяризатора історії художнього студійного руху в Україні. Серед кореспондентів П. Ф. Оболенцева – В. А. Афанасьєв, М. М. Безхутрий, І. В. Бугаєвич, О. Ф. Буренкова, Н. М. Васильєва, Л. І. Ващенко, О. Е. Вольценбург, О. І. Гапонова, О. Б. Гатов, Д. О. Горбачов, Д. П. Гордєєв, І. Г. Ерєнбург, В. Д. Єрмілов, Н. О. Карнаухова, І. П. Кондаков, П. Є. Корнілов, Т. К. Кустодієва, Д. Я. Ледньов, П. К. Ліхін, Г. С. Меліхов, Л. С. Міляєва, М. О. Никифоров, Д. М. Орешніков, О. Ю. Парніс, С. Є. Раєвський, П. І. Романов, А. Б. Руднев, О. М. Савінов, Г. Б. Смирнов, Л. В. Смоленський, С. А. Таранушенко та ін.; бібліотеки та музеї Києва, Москви, Ленінграда (нині Санкт-Петербурга), НДІ теорії та історії образотворчого мистецтва АХ СРСР.

Найбільша й цікава за своїм змістом третя група джерел фонду – документи, зібрані П. Ф. Оболенцевим. Це – документи з історії харківських художніх студій. Особливе місце в масиві джерельного та історіографічного матеріалу групи посідають оригінали рукописів, мистецьких творів малярства, акварелі та графіки Є. А. Агафонова, О. В’юнченка, П. Гладкова, Д. П. Гордєєва, Й. Запорожця, Ф. І. Надєждіна, О. М. Грота, Н. І. Кравцова, М. В. Лібакова, В. І. Пичети, О. О. Рибникова, П. А. Сторожниченка, В. Талієва, О. Чирикової.

Найбільший блок цієї групи присвячений засновнику і керівнику студії “Блакитна лілія”, організатору і члену об’єднання “Кільце”, живописцю, ілюстратору і сценографу – художнику Є. А. Агафонову (1879–1955).

Загалом, інформацією про художника пронизане майже все листування П. Ф. Оболенцева. Окремо варто відзначити його листи до В. А. Афанасьева, в яких багато місця займають розповіді про Є. А. Агафонову: сценографічну творчість у театрі мініатюр “Голубой глаз”, службу в Художньо-історичній комісії Білої армії, еміграцію за кордон, подробиці хвороби, творчу спадщину та її збереження тощо; детальні описи діяльності студії “Блакитна лілія”, згадки про роботу над монографією⁹.

Творчість Є. А. Агафопова у фонді представлена живописними творами, серед яких: 3 акварельних малюнка (1907–1909?) (спр. 77) та 3 етюда: “Осенний пейзаж” – полотно, темпера (1910) (спр. 78), “Натюрморт с пучком редиски” (спр. 79) та “На этюдах” (спр. 80) – картон, олія (1910). Серед графічних творів – зарисовки та начерки краєвидів, людей і тварин (23 док. за 1907–1909) (спр. 81), начерки оголених жіночих і чоловічих натур (36 док. за 1909–1911) (спр. 82, 83), ескіз і начерк портретів, ймовірно, Д. П. Гордеева (1910-ті?) (спр. 84), ескізи декорацій (6 док. за 1910-ті?) (спр. 85).

До біографічних документів Є. А. Агафопова увійшли: учнівський квиток на відвідування класів Вищого художнього училища при Імператорській академії мистецтв (1904–1905) (спр. 91), рахунок за використані матеріали та виконану роботу в театрі Харківського технологічного інституту (16 грудня 1909) (спр. 92).

Відомості про Є. А. Агафопова репрезентують у фонді й документи Л. Б. Гатової: стаття “Памяти художника Агафопова Е. А. К десятилетия со дня смерти” (1964) (спр. 93) та лист за зверненням “Марк Ефимович” про художника (9 жовтня 1965) (спр. 94). Також уміщена стаття невстановленого автора “Російський художник знайшов своє щастя, малюючи грецькі ікони і ведучи спартанський спосіб життя в Саузбері” (1948) (спр. 93).

Завершують блок копії світлин Є. А. Агафопова: індивідуальна фотографія художника за роботою в майстерні (Нью-Йорк, 1931) (спр. 95) та

Є. А. Агафонов.
“Натюрморт с пучком редиски”, 1910.
ЦДАМЛМ України, ф. 553, оп. 1,
од. зб. 79.

Є. А. Агафонов.
Ескіз афіші театру
“Голубой глаз”, 1911.
ЦДАМЛМ України, ф. 553,
оп. 1, од. зб. 82, арк. 18 зв.

в групі з подружжям Коньонкових (Нью-Йорк, 1930-ті?) (спр. 96); фотографія колишнього будинку матері Є. А. Агафонова, в якому знаходилася майстерня-студія “Блакитна лілія” (Харків, [вул. Чернишевська, буд. 33], 1961) (спр. 97).

Більшість художніх робіт Є. А. Агафонова, що зберігалися в Харківському художньому музеї, загинули під час Другої світової війни, залишилися тільки окремі рисунки і театральні ескізи. Тож матеріали, зібрані й збережені П. Ф. Оболенцевим, є важливим і цінним джерелом з історії українського мистецтва. Ось що писав із цього приводу в одному зі своїх листів до П. Ф. Оболенцева художник В. Д. Єрмілов: “То, что Вы храните память об Е. А. Агафонове, художнике который был из талантливых и глубокоооба-

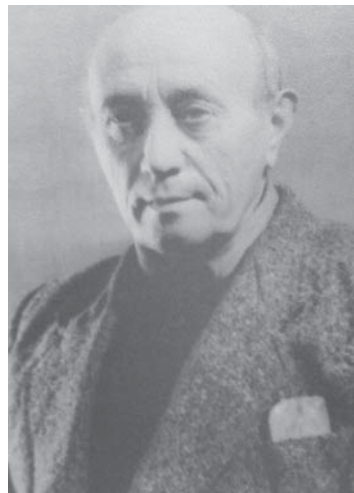
ятельных художников нашего времени. Это делает Вам большую честь. Надеюсь, что он войдет в историю украинского искусства, как крупная величина, которая заслужила должного внимания”¹⁰.

Наступний блок присвячений Д. П. Гордєєву. Тут представлені творчі та біографічні документи вченого. Серед творчих – каталог живописних робіт художника Д. І. Безперчого “Материалы для художественной летописи г. Харькова” (брошура, 1914) (спр. 98), трафарет напису на

власному будинку (спр. 99), фоторепродукції графічних творів митця (1910-ті) (спр. 100), спогади про студію “Блакитна лілія”, записані О. Ф. Буренковою зі слів Д. П. Гордєєва (1965) (спр. 101).

Біографічні документи Д. П. Гордєєва представлені листом Тбіліського відділення Товариства з розповсюдження політичних і наукових знань до Д. П. Гордєєва про погашення членської заборгованості (1958) (спр. 102), талон путівки СА СРСР у будинок відпочинку “Архфонд”, виданий художнику 1962 р. (спр. 103).

Доповнюють портрет Д. П. Гордєєва фотографії: оригінали та копії індивідуальних світлин мистецтвознавця (2 док. за 1908–1912, 1959) (спр. 104), з дружиною

Д. П. Гордєєв. 1959.
ЦДАМЛМ України, ф. 553,
оп. 1, од. зб. 104, арк. 2.

Н. М. Васильєвою (до 1933) (спр. 105); фотографії дружини і батьків (3 док. за 1919–1922) (спр. 106); фотографії культових споруд і фоторепродукції живописних творів різних художників, зібрані Д. П. Гордєєвим (11 док. за 1915, б/д) (спр. 108, 109).

Один із засновників і керівник студії “Будяк” К. А. Сторожниченко (1892–1942) представлений у фонді власними етюдами та ескізами портретів, пейзажами, жанровими малюнками, начерками оголених натур. Всього 13 док. за 1908–1910-ті рр. (спр. 121–123).

Популяризації та декларації творчих новацій в українському мистецтві початку ХХ ст. активно сприяють документи й маловідомих художників.

Так, заслуговують на увагу документи Ф. І. Надєждіна (?–?). Ось як окреслює його біографію П. Ф. Оболенцев: “По профессии моряк – капитан дальнего плавания. Плавал преимущественно в южных морях. Посещал Индию, Китай, Японию. Примерно через каждые два года его корабль возвращался в Одессу и Ф. И. Надеждин приезжал в Харьков к родным. Во время пребывания в Харькове посещал студию Е. А. Агафонова “Голубую Лилию”. Увлекался гравированием, преимущественно на линолиуме. Сюжеты гравюр, очевидно, навеяны искусством экзотических стран.”¹¹.

У фонді зберігаються 110 гравюр Ф. І. Надєждіна, 2 етюди (полотно, картон, олія, гуаш, пастель), 4 ескізи (папір, гуаш) за 1912–1916 рр. (спр. 110–118).

Варто також відзначити і роботи художника С. Щербакова (?–?): офорт для безпрограшної лотереї, що проводилася в студії “Будяк” (4 варіанти за 1913–1914) (спр. 124), ескізи гравюр, обкладинка та [декоративні заставки для оформлення книг?] (8 док. за 1910-ті) (спр. 125).

Творчість В. І. Пичети (1889–?) у фонді висвітлюють пейзажний етюд – картон, олія (1907) (спр. 119) та ескіз гравюри (1911) (спр. 120).

Ф. І. Надєждін.
Гравюра, 1912–1913.
ЦДАМЛМ України, ф. 553, оп. 1,
од. зб. 113, арк. 8.

С. Щербаков. Рисунок для квитка безпрограшної лотереї, що проводилася в студії “Будяк”. Офорт, 1913–1914. ЦДАМЛМ України, ф. 553, оп. 1, од. зб. 124, арк. 3.

Окремий блок складають етюди художників О. В’юнченка, [М.?] Головашова, [Й.?] Запорожця, О. О. Рибникова, О. Чирикової; ескізи, начерки та рисунки П. Гладкова, О. М. Грота, Н. І. Кравцової, М. В. Лібакова, В. Талієва та інших художників за 1906–1914 рр. (спр. 126–141).

Наступним блоком у джерелах, зібраних П. Ф. Оболенцевим, виступають документи харківських художніх об’єднань: студій “Блакитна лілія”, “Будяк”, “Накось-викусь” та Товариства харківських художників.

Серед документів студії “Блакитна лілія” – зошит невстановленого власника з начерками, ескізами та замітками (спр. 142); рукопис “Кодекс чаепиття” із записами про осіб, які приймали участь у чайних

церемоніях студії, про їхні внески та витрати (спр. 143); жартівливий акт усиновлення натурниці “Lida” (спр. 144); бланк запродажного запису на земельну ділянку в селищі “Григоровский сосновый бор” на Харківщині (спр. 146).

Окремо варто відзначити спільне самодіяльне видання студії – літературно-художній альманах “Голубая Лилия” (спр. 145). Складається він із поетичних і прозових творів її членів. Обкладинка виконана за рисунком Б. П. Гордєєва, гравюри всередині – М. М. Синякової-Уречиної. Хронологічні рамки документів студії охоплюють 1907–1914 рр.

Серед документів студії “Будяк” за 1913–1914 рр. – книга реєстрації відвідувачів (спр. 147), листки із записами фінансових надходжень і витрат (спр. 148), фрагмент плаката з підписами відвідувачів занять (спр. 149), лотерейні квитки (спр. 150), лист М. [Й.] Недашківського студійцям (спр. 151).

Діяльність студії “Накось-викусь” представлена у фонді оголошенням про її закриття: “Футуристы, сегодня последний день”. Звертає увагу напис на звороті: “Нас обвиняли в том, что мы лазали за [?]. Да, сегодня мы действительно лазали за стаканами. [Выкусь]” (спр. 152). Документ датований серпнем 1914 р. За твердженням П. Ф. Оболенцева, студія представляла собою групу футуристів “отделившегося левого крыла студии “Будяк” и организовавших собственную студию”¹². 18 грудня

1969 р. у листі до В. А. Афанасьєва П. Ф. Оболенцев згадує: “Учредителями (члены-сосьетеры) были Василий Васильевич Третьяков – художник и поэт, Павел Григорьевич Коротов – поэт и художник, Константин Николаевич Прокопович – поэт, и я, Оболенцев П. Ф. – художник, музыкант и искатель новых социальных отношений. [...] Мне кажется, что всерьез принимать эту студию не следует. Во всем этом было ... больше юношеского желанія пофрондировать, чем серьезного увлечения футуризмом. Была, конечно, неудовлетворенность настоящим, жажда перемен и чего-то нового, необычайного. Студия просуществовала около года. Закрылась в связи с призывами в армию”¹³.

Альманах “Голубая лилия”, 1911
ЦДАМЛМ України, ф. 145, оп. 1,
од. зб. 145.

Серед документальної спадщини Товариства харківських художників – звіт про діяльність за 1910 р. та бланк заяви на вступ (спр. 153).

Остання група цього фонду – зображувальні документи: фотографія П. Ф. Оболенцева (1970) (спр. 155) та фоторепродукції його портретів, роботи художників Є. А. Агафонова та М. М. Синякової-Уречиної (4 док. за 1910–1911) (спр. 154).

Огляд лише невеликої частки документів з історії українського студійного руху, які зберігаються в ЦДАМЛМ України, переконує: перед дослідниками велике поле діяльності, багато потенційних можливостей для систематизації та аналізу історії українського модерну в образотворчому мистецтві.

¹ Кишкурно Е. П. Студийное движение в Харькове в конце XIX–начале XX века//Вісник Харківської держ. академії дизайну і мистецтв. 2011. № 3. С. 109.

² Там само.

³ Савицька Л. Л. Мистецтво Харкова в перспективі XX століття/Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Електрон. аналог друк. вид.: URL: modern-museum.org.ua/shared/files/MarketHarkov6-27.pdf (дата звернення: 20. 11. 2017).

⁴ ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Облікова справа фонду № 553. Арк. 1а.

⁵ Там само. Оп. 1. Од. зб. 12. Арк. 1, 2.

⁶ Там само. Од. зб. 6. Арк. 1.

⁷ Там само. Арк. 1а.

⁸ *Пивненко А. С.* Художественная жизнь города Харькова второй половины XIX – начала XX века (до 1917 года): автореф. дис. ... канд. искусствоведения: 17. 00. 04. “Изобразительное искусство”/Пивненко Алла Степановна. Москва, 1994. 24 с.

⁹ ЦДАМЛІМ України. Ф. 553. Оп. 1. Од. зб. 6.

¹⁰ Там само. Од. зб. 50. Арк. 13.

¹¹ Там само. Од. зб. 113. Арк. 1.

¹² Там само. Од. зб. 5. Арк. 10.

¹³ Там само. Од. зб. 6. Арк. 25.

Activities of Ukrainian art studios of the late 19th – early 20th century and during the period of their formation and development, have played an important role in the cultural life of Ukraine. The importance of teachers’ and their students’ art spread overall the world. However, nowadays such phenomenon as “Studio movement” is not studied. The personal fond of Ukrainian art critic P. F. Obolentsev stored in the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine needs special attention. Documents contain information about Kharkiv art studios “Blue Lily”, “Budyak”, “Nakos-vykus”, their founders and students. The author reviews documents of each fond structure group and gives facts of biography of P. F. Obolentsev, E. A. Agafonov, D. P. Gordeev, F. I. Nadezhdin.

Key words: art studio; art education; Studio movement; artistic life of Kharkiv; personal fond; documents.